

Monestirs i territori

1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles

To, Ll.; Galofré, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2013. (Quaderns; 33), p. 107-124

L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000

Eduard Carbonell Esteller

Universitat de Girona, Departament d'Història i Història de l'Art, pl. Ferrater Mora, 1, 17071 Girona

En aquest text parlarem en primer lloc de la situació de Catalunya a l'entorn de 950; en segon lloc, dels antecedents en l'arquitectura fins a arribar en aquest moment, tenint present les qüestions cronològiques i estilístiques plantejades per la historiografia hispànica; i en tercer lloc, farem un breu recorregut pels principals exemples de l'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000. Parts d'aquest text poden trobar-se en anteriors publicacions meves que figuren a la bibliografia (Carbonell, 1991 a 2001).

Situació cap al 950

A diferència d'Astúries, consolidada ja al segle IX amb la seva definició ideològica de recuperació del passat visigot, Catalunya, després de la invasió islàmica i sota el marc carolingi (Girona és alliberada del domini islàmic el 785, i Barcelona, el 801), consolidarà unes estructures comtals i eclesiàstiques i cercarà la independència del territori. I això només ho aconseguirà ben entrat el segle X, quan el comte Borrell trenca definitivament amb el poder franc després de la ràtzia d'Almansur sobre Barcelona el 987 i es deslliga definitivament del monarca franc Lluís V.

A partir de la documentació existent, la historiografia ha estudiat els esforços de la noblesa i de la jerarquia eclesiàstica per un acostament a Roma. Es busquen les butlles que substituïren els preceptes carolingis i, així, la independència de la diòcesis de Narbona: per exemple, el 950, el monjo Sunyer de Cuixà fa que es declari el monestir *juris sanctae Romanae ecclesiae*; els anys 951 i 952, l'abat Arnulf de Ripoll i el comte Sunifred de Cerdanya obtenen a Roma butlles per a la catedral de la Seu d'Urgell i per als monestirs de Ripoll i de la Grassa; més tard ho farà

l'abat Garí de Cuixà, el 968, i després el comte Borrell de Barcelona, el 970 (Abadal, 1969-1970; Salrach, 1978; Salrach, 1987; Bonnassie, 1979).

No obstant això, altres historiadors (Epalza, 1991; Salrach, 1987) plantegen per part de la noblesa catalana un trencament a través d'una suposada recerca de la continuïtat amb el món visigot, com es donava a Astúries. Són els bisbats, els qui volen recuperar les antigues seus episcopals, la continuïtat; però la noblesa ha oblidat el seu passat visigot, ja que ha rebut la influència de Carlemany i presenta unes característiques especials al nord-est de la Península, si ho comparem amb els altres regnes hispànics.

Aquest marc carolingi aportarà a Catalunya l'ordenació de l'Església per mitjà del canvi litúrgic i la consolidació de l'orde benedictí, així com l'afermament de l'estructura feudal. L'important canvi en l'escriptura, amb la lletra carolina, serà també un element unificador. És fonamental. La noblesa està consolidant un país, un territori; i per fer-ho cerca camins internacionals i adquireix prestigi. Construeix el seu país. Per a Zimmermann (1992), el projecte català no és el d'una reconquesta front l'Islam, sinó que és la conquesta d'un espai de sobirania. Com diu J. Dodds (1999), la noblesa deixa per a l'Església la unificació d'Europa.

Catalunya començarà a jugar un paper en el panorama europeu del segle X. Aquest internacionalisme es produirà a partir de centres concrets; així, els monestirs de Ripoll i de Cuixà, i les catedrals de Vic, Girona i Barcelona. A tall d'exemple cal tenir present la presència del dux de Venècia, Pietro Orseolo, a Cuixà, en temps de l'abat Garí; Gerbert d'Aurillac, el futur papa Silvestre II, a Ripoll entre el 967 i el 970; la relació dels comtes amb els emperadors otònides a finals del segle X i primers anys del segle XI; i la relació de l'abat Oliba amb Sanç III el Gran de Navarra.

Aquests territoris parteixen d'una unitat amb el sud de França, política i religiosa, i amb un antecedent visigòtic clar a la Septimània. I dita premissa es farà present en aquest procés d'autoafirmació, en el dret i en la cultura. De manera fonamental, també les relacions amb l'al-Andalus, amb la Còrdova del segle X, aportaran coneixement científic i la transmissió dels clàssics. Això es demostra en els llibres conservats a les biblioteques de l'època i en els documents en si. Ens remetem als inventaris de les biblioteques de Ripoll de 979 i 1046, i de Vic dels segles X i XI (Beer, 1908; Mundó, 1961; Junyent, 1963b). La presència de textos isidorians i d'obres de música, aritmètica i astronomia de la ciència islàmica i de versions dels clàssics ens expliquen aquestes fonts culturals.

Els territoris estudiats aconseguiran la independència ben entrat el segle X, i mantindran un paper internacional per mitjà dels seus contactes amb l'imperi Carolingi, amb el sud de França, amb l'al-Andalus, amb els altres regnes hispànics, amb Roma i amb la Llombardia i el nord d'Itàlia. Cap al 950, dos tipus d'ambaixades catalanes demostren aquesta voluntat d'independència: el comte Borrell estableix un acord amb el califa Abd al-Rahman III de Còrdova; i la noblesa i els alts dignataris eclesiàstics, que pertanyen a la mateixa noblesa, viatgen cap a Europa, a França i a Itàlia.

Antecedents en l'arquitectura. Panorama actual de la historiografia hispànica. Qüestions cronològiques i estilístiques

Serà, doncs, ben entrat el segle X quan trobem una represa en la història de Catalunya, tal com ens diu la documentació. També per a la història de l'arquitectura, aquest període que s'inicia a l'entorn del 950 és fonamental, ja que començarà una gran activitat constructiva que ve definida tant pels edificis conservats com per la rica documentació que ens determina l'edificació i la renovació d'importants conjunts arquitectònics. Així, com a exemples, podem citar la construcció del monestir de Sant Benet de Bages entre el 951 i el 972; les dues consagracions de Cuixà, la del 953 i la de l'abat Garí el 974; Llaers es consagra el 961; Sant Miquel del Fai es projecta el 997; Sant Martí del Canigó es projecta el 1001 i una primera consagració és del 1009.

Aquest període artístic dels segles IX i X s'ha denominat preromànic (Barral, 1981), és a dir, anterior al romànic. Però entenem que no hi ha un trencament en el pas del segle X al XI, el període que considerem romànic, pel que fa a l'arquitectura (Durlíat, 1972; Carbonell, 1994; Palol; Lorés, 1999). Ans al contrari, aquesta continuïtat arquitectònica persistirà en paral·lel a l'entrada dels models llombards de la tercera desena del segle XI, i en molts casos afectarà els corrents importats.

D'altra part, convindria que dotéssim de contingut aquest terme, en el cas de l'arquitectura de Catalunya dels segles IX i X. Per fer-ho, cal retornar a la historiografia de l'arquitectura i als propis monuments i intentar descriure el camí que ens porta a l'arquitectura d'aquests segles.

Pere de Palol (1956; 1968) i també Xavier Barral (1981) han insistit en la perduració de la base tardoromana en l'arquitectura d'època visigoda, tant des de la continuïtat de la utilització de temples com del manteniment dels paràmetres constructius en l'arquitectura dels segles VI i VII. Recordem, pel que fa a l'evolució cap al romànic, el darrer treball de Puig i Cadafalch (1961).

Al nord de la Península, la monarquia asturiana dels segles IX i X, com hem dit, recuperarà per a la seva definició l'ideal del regne visigot i amb ell la perduració clàssica. Isidro Bango (1979, 1985) diu que l'art asturià no és que s'inspiri en la tardoromanitat, sinó que és encara tardoromanitat inercial. La manera de construir, l'ornamentació pictòrica, tot ens porta a l'Antiguitat.

El mateix passa al món islàmic del sud de la península Ibèrica. L'aprofitament de l'art visigot de Sevilla i de Toledo per part dels musulmans fa que recuperin aquest passat tardoromà.

En un altre sentit, i dins de la historiografia, cal tenir present en l'arquitectura d'aquest període la qüestió del mossarabisme. El plantejament general, iniciat per M. Gómez-Moreno (1919,

1951), que incloïa moltes esglésies de Catalunya dins d'aquest terme —seguit més tard per Fernández Arenas (1972) i Jacques Fontaine (1977)—, va ser resolt al nostre entendre per J. Camón Aznar (1963) i Isidro Bango (1974, 1991) en rebutjar el terme mossàrab i entendre l'art del període com a art de repoblació.

Més recentment, des de 1980 i fins avui, i a partir de la problemàtica concreta de Santa Maria de Melque (Toledo), però amb teorització general que afecta el problema en conjunt, cal tenir present els estudis de Luis Caballero Zoreda (1980), que replanteja la cronologia i l'estil de molts edificis considerats visigots, tant de la zona dels *Campi Gothorum* com dels territoris del sud de la península Ibèrica, i els porta a una cronologia d'època carolíngia i amb influència islàmica.

Deixant de banda el que representa el mossarabisme com a minoria ètnica i la impossibilitat de referir tot l'art de la península Ibèrica del segle X a aquesta terminologia i a uns paràmetres estilístics determinats, ens queda, en el cas de l'arquitectura, el tema de l'arc de ferradura, que ha estat l'element arquitectònic que la historiografia va prioritzar dins el mossarabisme. Aquest element des de fa temps s'ha clarificat tant en casos concrets, com els existents a l'església del monestir de Sant Miquel de Cuixà, com de manera genèrica, establint comparacions i paral·lels tipològics dels arcs de ferradura de les esglésies catalanes amb les d'Itàlia i de França, amb la mateixa cronologia; per tant, dins de la tradició arquitectònica europea anterior i lluny del mossarabisme. En el cas concret de Sant Miquel de Cuixà, Pere Ponsich (1971), ja el 1971, va establir una classificació de l'arc de ferradura en aquesta zona geogràfica determinant relacions amb els arcs de Sant Martí de Fenollar i Sant Genís les Fonts, i també a l'altre costat dels Pirineus amb Pedret, Olèrdola i Coll de Nargó, per exemple. Troba aquesta tipologia en edificis del Narbonnais, a Rouergue, i a Itàlia, a Roma i a Ravenna.

L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000

El factor decisiu per a la definició de l'arquitectura religiosa és la litúrgia. Un dels pilars de la constitució de l'imperi de Carlemany és la unificació religiosa, amb la supressió de les litúrgies particulars, la gal·licana i la hispànica, per exemple, que van ser substituïdes per la romana. I en el cas de Catalunya això es produeix ben aviat, encara que no sense problemes. La resistència de la litúrgia hispana en front de la romana té a més, a Catalunya, un factor particular amb l'heretgia adopcionista encapçalada pel bisbe Fèlix d'Urgell (786-799) i la seva relació amb la seu de Toledo. La incorporació al regne franc dels territoris de la diòcesi el 788-789, i la condemna de l'adopcionisme pel concili de Franckfurt del 794, determinaren la dependència de la diòcesi de Narbona.

Aquest serà un element decisiu que diferenciarà Catalunya dels regnes occidentals de la península Ibèrica. La dependència dels monestirs catalans de l'Església franca i la implantació de la litúrgia romana en diòcesis com la de Narbona el 815 demostren aquest fet, que és corroborat per l'aparició de textos litúrgics romans a Catalunya a partir del 870. Recordem els treballs de Manuel Mundó (1956, 1971) i també de Mn. Gros (1988).

La presència de bisbes catalans als sínodes francs està documentada a partir del 860. Aquestes són dades que ens demostren que els canvis en l'espai que exigiria la nova litúrgia, en els grans conjunts arquitectònics del segle X, ja s'han produït. No obstant això, la documentació ens parla de pervivències de la litúrgia hispana que afecten l'espai fins a finals de segle. Així, el fet de tancar el santuari durant el moment central de la celebració, d'acord amb la vella litúrgia hispana, tingué una continuïtat, com ho demostren els documents, fins molt a finals del segle IX (Junyent, 1983, p. 217); es feien servir portes o cortines, de vegades sostingudes per bigues travesseres, com consta en la donació del bisbe Gotmar en la consagració de la primera església de Ripoll el 888.

En aquesta introducció de la nova litúrgia hi tingueren un paper important les abadies benedictines. Caldria tenir present la influència de Cluny II en la formulació de models arquitectònics a seguir; Cuixà és un centre que rebrà aquestes influències. Encara que la regla de sant Benet de Núrsia en origen no parla dels edificis monàstics, sí que a partir de la revisió de Benet d'Aniana, de principis del segle IX, es parla dels espais lligats a les activitats dels monjos. Així, es definirà el claustre com l'element vertebrador dels espais del monestir, com figura en el document de la planta del monestir de Sankt-Gallen del primer terç del segle IX, que serveix de model perquè els edificis monàstics s'organitzin a l'entorn del claustre (Lorés, 1999b).

Caldria estudiar, per mitjà de la documentació, l'arquitectura i l'espai, a fi de determinar l'ús litúrgic dels nostres grans conjunts arquitectònics del segle X, com ho trobem en els estudis sobre les esglésies paleocristianes hispàniques, visigodes i fins i tot del preromànic asturià realitzats per Helmut Schlunk (1971), Rafael Puertas Tricas (1975) i, molt més tard, per Cristina Godoy (1995) i Isidro Bango (1997).

Hi ha un punt d'inflexió en l'arquitectura d'aquesta etapa a Catalunya que podem situar entorn de 950 i que té el seu marc referencial en la història, i a ella hem de recórrer per explicar el gran desenvolupament de l'arquitectura a partir de la segona meitat del segle X, que ens determinarà d'alguna manera el pas al gran art romànic. Serà a partir d'aquest moment quan una societat comtal feudalitzada que va seguir al domini carolingi, amb una classe dominant d'origen local i una jerarquia eclesiàstica consolidada pels bisbats i el monacat, generarà una arquitectura potent que ens portarà al romànic pràcticament a través d'una evolució (Abadal, 1969-1970; Salrach, 1978, 1987; Bonnassie, 1979).

Farem ara un breu repàs a l'arquitectura dels segles que ens ocupen, IX i X. No entrarem en les obres plenament atribuïdes al primer moment de l'art romànic, malgrat que molts dels conjunts monumentals a què ens referirem entren, per la seva evolució, en l'art romànic. El que volem és significar un desenvolupament de l'arquitectura religiosa a Catalunya en aquests segles anteriors al període romànic, a la vegada que demostrem una continuïtat en l'arquitectura que enllaça i conviu amb l'art que la historiografia ha denominat art romànic.

Al segle IX, si bé hi ha documentació que ens dona notícies de construccions religioses, els edificis conservats són bàsicament rurals. Possiblement, si tenim present la debilitat de les estructures socials i polítiques dels primers temps de l'etapa carolíngia a Catalunya, podem entendre l'absència d'una activitat constructiva potent. Caldrà que anem al segle X per trobar els grans conjunts.

Seguirem l'anàlisi que en fa Eduard Junyent (1963a i 1983, p. 212 i s.). La documentació ens parla d'edificis fets *ex luto et lapidibus*, és a dir, construccions fetes amb fang, de parets de tàpia travada amb pedres. Sobre un fonament de pedres unides amb morter i aigua, s'aixecaven les parets de fang encofrat amb taulons; als angles de la construcció i a les obertures de les portes i finestres, formant muntants i llindes, s'utilitzaven carreus.

De tàpia i de pedres va ser la primera església de Cuixà dedicada a sant Germà i consagrada el 854, i va durar fins que el 953 va ser enderrocada per construir-ne una altra. Aquesta nova església va ser feta *ex calce et lapidibus et lignis dedolatis*, és a dir, de pedres lligades amb morter de calç i coberta amb bigues.

Com en aquest cas, moltes de les construccions del segle IX foren refetes en pedra en el segle següent. Els murs es construeixen amb pedres trencades lligades amb morter de calç i sorra. Sovint, les pedres es disposen inclinades en filades i, de vegades, dues filades disposades en sentit contrari componen l'*opus spicatum*, en espina de peix. Sistema que serveix per travar el mur i que trobem en el propi paisatge arquitectònic romà del baix Imperi a Catalunya. Aquest sistema s'utilitzà en determinades zones, formant part de la tradició constructiva, més enllà de l'època romànica. Poques vegades els carreus ben tallats conformen els murs.

Xavier Barral (1981) estudia i ordena l'arquitectura existent tenint el compte les zones geogràfiques, i n'estableix tipologies. També Eduard Junyent (1983) les estudia i ambdós fixen la bibliografia especialitzada i concreta. Aquestes esglésies dels segles IX i X solen tenir una única nau rectangular amb el santuari, de menor amplada que la nau, de planta quadrada, rectangular o trapezoïdal, i en algun cas circular. La nau sol ser coberta amb fusta, i l'absis, amb volta. De vegades, un arc triomfal, de mig punt o de ferradura, uneix la nau i l'absis. El portal sol ser adintellat amb arc de ferradura o de mig punt. Les finestres, sovint en forma d'espitllera, s'obren en esqueixada cap a l'interior. De vegades poden ser geminades. Una planta i uns espais, doncs, habituals en el llenguatge arquitectònic dels segles VI i VII i que tindrà perdurabilitat; només canviaran els sistemes constructius. És una arquitectura rural que trobem en el baix Imperi i que forma part dels sistemes constructius de molts indrets d'Europa, amb una vigència en el temps que abraça l'època romànica.

Però malgrat sigui abundosa la documentació, pocs són els conjunts monumentals conservats d'aquest moment, ja que la major part foren refets o continuats en època romànica i posteriorment, i això fa que la problemàtica sigui notable (Durliat, 1972; Carbonell, 1994; Carbonell, 1999; Palol; Lorés, 1999).

Així, poc sabem de la catedral que està en actiu a Barcelona en aquesta època. En el segle IX, a partir de l'ocupació carolíngia, es produeix un canvi en l'arquitectura de l'espai episcopal de la ciutat a causa de l'activitat del bisbe Frodoï a finals de segle. Encara que no es coneix amb precisió la seva actuació el 877 a la catedral, ja sota l'advocació de la Santa Creu i santa Eulàlia, sembla que només es fa la reforma de l'antiga seu, i que aquesta enllaçaria amb la catedral romànica del segle XI. Serà en aquesta època quan el baptisteri paleocristià perd la seva funció i es converteix en àrea d'enterraments. També l'església cruciforme del segle VI queda absorbida en part pel primer palau comtal de Guifré el Pilós, documentat a partir de 924, i es troba una nova zona d'hàbitats documentada en el segle X (Vergés; Vinyoles, 1992; Bonnet; Beltrán, 1999; Bonnet; Beltrán, 2000; Beltrán, 2001; Beltrán, 2010). La catedral romànica va ser consagrada el 1058 pel bisbe Guifred de Narbona. Veiem una continuïtat en l'arquitectura dels segles X i XI, que no estronquen les ràtzies d'Almansur del 985 sobre Barcelona (Carbonell, 1987).

L'església de Sant Pere de les Puelles, a la ciutat de Barcelona, era l'església d'un monestir de monges consagrada el 945, edificada al costat de l'atri d'una església anterior dedicada a sant Sadurní de Tolosa, *contra atrium Sancti Saturnini*, i construïda possiblement després de la conquesta de Barcelona per Carlemany el 801. Els materials de l'edificació del segle X s'utilitzaren en la construcció romànica que va refer completament l'església, consagrada al 1147; després va ser modificada del tot.

Girona canvia la seva estructura urbana a partir de 785, quan es lliura a Carlemany, sobretot intramurs. Es reforça la muralla, i al seu interior es construeix un nou barri al sector nord-est. En aquest moment és quan l'antic temple romà es converteix en l'església de Santa Maria, cocatedral juntament amb la basílica martirial del segle VII de Sant Feliu des d'aproximadament el 842, segons la documentació. L'existència d'un temple anterior al romànic, dedicat a santa Maria, apareix a la documentació, però en les campanyes arqueològiques no se n'ha trobat cap estructura; potser sobre la mesquita construïda sobre el temple romà. No ho coneixem, però sí és clar que la catedral romànica es construirà en aquest emplaçament —iniciada el 1015 i consagrada el 21 de setembre de 1038. Com també es construiran gran part dels edificis destinats als canonges. Hi tingué un paper determinant la comtessa Ermessenda, esposa de Ramon Borrell de Girona-Barcelona. La catedral romànica era de planta de creu llatina, d'una sola nau i una capçalera amb absis central molt marcat amb el presbiteri, i dos absis a cada costat oberts al transsepte. El cos occidental estava format pel pòrtic o galilea, flanquejat per un campanar al sud i un baptisteri al nord. Un altre campanar existent, la dita torre de Carlemany, està situat al braç nord del transsepte. Aquest edifici perdurarà fins el 1312, any en què el bisbe decideix construir el nou temple: la catedral gòtica (Nolla [*et al.*], 2009).

Hi ha més transformacions a la ciutat (el castell de Gironella, el palau comtal, etc.), i quant a arquitectura religiosa en el camí que unia la Via Augusta amb el portal Rufi es construeix en el segle IX una església dedicada a sant Martí de Tours.

A Ausa, destruïda al segle VIII la seu episcopal per les invasions islàmiques, serà en el 888 quan es consagra la nova seu episcopal en el marc de la repoblació. La documentació que es refereix a

la seu episcopal del segle X ens parla també de tres esglésies dedicades a sant Pere, sant Miquel i santa Maria. No es conserven restes d'aquest conjunt quan es construí la catedral romànica amb el bisbe Oliba, consagrada el 1038. Aquesta darrera era de nau única amb transsepte, un absis principal i dues absidioles laterals, i la cripta. D'aquest període romànic es conserva el campanar i la cripta, amb capitells de l'antiga construcció preromànica (Ollich, 1999).

A la Seu d'Urgell, la documentació ens parla també de l'estructura habitual en aquesta època a les grans seus episcopal, és a dir, la mateixa estructura que veiem molt abans en el bisbat d'Ègara: tres esglésies dedicades a santa Maria, sant Pere i sant Miquel respectivament. Així, en el testament del comte Borrell de Barcelona del 994 se citen les esglésies de Sant Pere i Santa Maria. La catedral, consagrada el 839, va ser substituïda, potser ampliada, per la catedral construïda al segle XI per sant Ermengol i consagrada el 1040. Després es construiria, a sobre, la catedral actual del segle XII.

De l'església del monestir de Santa Maria de Ripoll, consagrada el 15 de novembre de 977, se sap que tenia cinc altars: el central dedicat a Maria i els altres a la Santa Creu, sant Salvador, sant Miquel i sant Ponç. L'església actual, molt refeta a finals de segle XIX per l'arquitecte Elies Rogent, correspon a la de l'època d'Oliba i va ser consagrada el 1032, amb cinc naus i set absis sobre el transsepte, i dues torres. No tenia cripta.

Tampoc no sabem res de l'estructura arquitectònica de la catedral preromànica d'Elna, ni del monestir, bastit pel noble Sal·la cap al 950, de Sant Benet de Bages.

L'església del monestir de Sant Miquel de Cuixà ens permet veure encara les estructures arquitectòniques del segon moment, del 974 en època de l'abat Garí (res no es conserva de la primera església del 879). Tenia una capçalera de tres absis, el central rectangular i dos petits absis als costats que s'obren al creuer. Les reformes de l'abat Oliba, l'església del qual es consagra el 981, la posen en relació amb l'arquitectura d'Itàlia, però de manera especial amb Cluny II. Oliba construeix una nova capçalera amb tres absis amb planta de ferradura, que constitueixen una espècie de falsa girola a l'entorn de l'absis central rectangular (Bango, 1988). La funció d'aquest creuer és permetre l'obertura dels absis laterals i evitar la formació d'un espai independent. Aquest tipus el trobem a les esglésies de la ciutat de Roma des de la tardoantiguitat i d'allà passarà a l'art carolingi, a Münster i a Saint-Généroux al segle X.

Oliba, en aquest cas, planteja solucions que ens acosten més al passat immediat de l'arquitectura europea de finals del segle X que a solucions innovadores que ens acostin al romànic (Durlat, 1958). I ho fa en aquest monestir a diferència de les altres grans obres en què hi participa. Recordem el gran paper dels monestirs benedictins en la implantació de la reforma litúrgica i, en el mateix sentit, el desenvolupat per a Cuixà (Lorés, 1999a).

El monestir de Sant Pere de Rodes té antecedents en construccions possiblement del segle VI i en un segon edifici dels segles VIII i IX. Les primeres notícies són de 878, en un precepte de

Lluís d'Ultramar que cita la cel·la monàstica dependent de Sant Esteve de Banyoles, del qual n'obtingué la independència el 944. La documentació i l'epigrafia ens porten al noble Tasi, en una cita de 944, i al seu fill i primer abat Hildesind (947-991). Hi ha també una data de consagració de 1022, qüestionada quant a la part d'edifici a què es refereix per la major part dels corrents de la historiografia.

L'element que ens ocupa, i el més destacat, és l'església. És un edifici de tres naus, amb creuer i tres absis. L'absis central té deambulatori i cripta anular; la nau central és coberta amb una volta de canó suportada per pilars amb columnes adossades, i les naus laterals, amb volta de quart de cercle. La volta de la nau central és suportada per arcs torals que descansen sobre pilars amb columnes adossades, en un doble ordre de columnes que li confereix la monumentalitat que caracteritza el conjunt. La decoració dels capitells de la nau, amb decoració d'entrellaçat i formes vegetals, té un paper fonamental en la datació del conjunt, com també de les fases constructives que s'han assenyalat per a l'església.

Precedeix el temple una galilea que inclouria la portada escultòrica del mestre de Cabestany, datada entre 1160 i 1163. Flanquegen aquesta part del temple un campanar i la torre de l'homenatge.

La historiografia presenta dues postures fonamentals diferents quant a la cronologia de la construcció del temple i les seves fases. Una primera postura defensa que l'església va ser iniciada al segle X, potenciada per Tasi i tenint la data de consagració el 1022 com a fonamental (Riu, 1996; Adell; Riu, 1998; Mataró; Riu, 1994). La segona, retarda la cronologia i entén que l'església s'edifica en diverses etapes constructives al llarg del segle XI, i no és la de Tasi; potser només ho és la cripta (Durliat, 1972; Lorés, 1999a, 2002). També l'escultura dels capitells de la nau ha generat debat: partint d'una primera postura que en determinava la influència islàmica, fins a la demostració de la labor d'entrellaçat de models carolingis, més encertada.

A la manera dels grans monestirs europeus de l'època, el claustre centrava el conjunt monumental. Un pla director exhaustiu per conèixer el monestir, que ha comportat una excavació sistemàtica, ha permès el descobriment del primer claustre inferior; la definició de la capçalera primera, formada per un cor darrere l'altar (el deambulatori es construeix després). La cripta té entrada lateral a banda i banda del presbiteri, l'espai central de la qual és ocupat per una capella axial coberta amb volta de palmera.

Aquest tipus de cripta, amb antecedents a l'arquitectura tardoromana, és present a Roma als segles VI i VII, a les esglésies de Sant Crisògon i Sant Pançaç. Presentarà una continuïtat a la mateixa Itàlia tant com a la França carolíngia. Així, a Sant'Apollinare in Classe, quan es refà al segle IX; a Torcello, també al segle IX, que es refà per complet cap al 1998. A França la trobem a Saint-Denis el 754 i a Saint-Lucius de Coire cap al 800. També a Sainte Walburga de Meschede, a la primera meitat del segle X, amb entrades laterals. La trobem a les grans abadies borgonyones de la segona meitat del segle IX, com Saint-Germain d'Auxerre i Saint-Pierre de

Flavigny (Magni, 1979; Mazzotti, 1957; De Bernardi, 1976; Heitz, 1977; Heitz, 1981; Carbonell, 1994). Hem agafat aquest element, la cripta, per demostrar aquesta evolució sense trencament en l'arquitectura a Catalunya en el pas cap al romànic.

Aquest monestir, tant per la seva obra arquitectònica, per la seva escultura monumental com pels fragments de pintura mural trobats en el claustre inferior, pot significar la utilització d'un llenguatge al més alt nivell de l'art europeu anterior al romànic, però amb una clara continuïtat en el segle XI, que només la utilització més generalitzada de les fórmules llombardes deixarà en segon terme.

Llenguatges europeus d'arquitectura que ens porten a Roma i al nord d'Itàlia, als models benedictins de la Borgonya, en especial Cluny, en el marc de la reforma carolíngia. Llenguatges europeus que tenen presència en un ampli arc de temps, a partir del segle VII, i que tenen els seus antecedents en l'art del baix Imperi; però que s'adapten i es conformen d'acord amb un ús, en el nostre cas de l'arquitectura religiosa, seguint les necessitats de l'evolució litúrgica. Però que en el seu aspecte filològic tenen una utilització àmplia i formen part del substrat de l'art romà provincial, de la baixa antiguitat, i que també tindrà una perduració en el llenguatge de l'arquitectura romànica.

El monestir de Sant Quirze de Colera, a l'Alt Empordà, va ser fundat en època carolíngia a finals del segle VIII. L'any 935 es consagra el nou temple dedicat a sant Quirze, sant Andreu i sant Benet; el temple va ser en part refet al segle XI amb una coberta amb volta a la nau central i unes altres de quart de cercle a les laterals, separades per pilars cruciformes, i els tres absis de la capçalera amb decoració pròpia del romànic llombard. Té tres naus i un ampli transsepte. La cripta és del segle X i de clara filiació carolíngia (Badia, 1977-1981). Al sud del temple es conserva una galeria del claustre que també pertany a l'obra del segle X.

Empúries perd la seva seu episcopal amb la invasió islàmica i després, amb Carlemany, va ser absorbida per Girona. El recinte del poder comtal queda al nucli de Sant Martí, i és aquí on es construeix un temple dedicat a aquest sant que apareix a la documentació de 843. Aquest temple va ser reconstruït el segle següent, segons que consta en una làpida de 926.

Seguint Josep Maria Nolla (Nolla; Palaí; Aicart, 2008), el conjunt episcopal amb la basílica, el baptisteri i l'*episcopium* és possible que se situés a l'emplaçament actual de l'església de Santa Margarida. És una església del segle X situada sobre construccions anteriors d'un edifici baptismal que es pot datar entre els segles V i VI.

Del conjunt de Santa Magdalena, cal destacar que era un antic monument funerari de la segona meitat del segle VI, que d'oratori es convertí en església funerària, i a l'entorn del 800 es transformà en un temple de planta de creu llatina amb absis rectangular. Després, a principis del segle X, es construeix el campanar, similar al de l'església de Santa Helena de Sant Pere de Rodes. L'edifici va ser incendiat el 935.

A Roses, durant el període carolingi es tornen a ocupar les antigues zones d'època paleocristiana (Puig, 1998) i es construeix el monestir benedictí de Santa Maria. Al voltant té un important nucli de població. Un precepte de 944 confirma la dependència de l'església de Santa Maria de Roses del monestir de Sant Pere de Rodes. A mitjan segle X, l'església va ser reconstruïda. En època de l'abat Ramon Hug (1049-1064) es va consagrar la nova església.

El monestir de Sant Esteve de Banyoles va ser fundat el 812 per l'abat Bonitus, i la seva església va ser consagrada el 889 pel bisbe Servusdei de Girona. L'incendi i la destrucció del monestir pels hongaresos el 945 va determinar que el 957 es consagrés la nova església de la mà del bisbe Arnulf de Girona. En l'acta de consagració es destaca que l'església era construïda amb calç i pedra fins a la coberta, fet que suposa una coberta en volta (*mirifice construxit a pavementum usque ad tegimen ex calce et lapidibus dedolatis*). La decadència del monestir va propiciar-ne la restauració del 1078, i la nova consagració de l'església el 1086. L'església primitiva era d'una nau i coberta de fusta, el temple de 957 serà de murs més gruixuts que permetran la volta de canó; és una església de tres naus i tres absis, el central, reaprofitat de l'antiga construcció. Potser després hi ha l'església del segle XI. Cito a Jeroni Moner i Jaume Riera a *Catalunya romànica* (Moner; Riera, 1991), quan pressuposen que la consagració de 1086 correspon a la restauració del temple de la segona meitat del segle X, no d'un temple nou.

Cas especial per a la historiografia és el conjunt d'Ègara. Aquest grup arquitectònic té una continuïtat en la història des del segle IV, amb antecedents més antics, fins a principis del segle XIII. Els tres edificis religiosos, Santa Maria, Sant Miquel i Sant Pere, mostren una evolució completa que enllaça el món antic amb l'alta edat mitjana. El bisbat d'Ègara està documentat des del 450 —quan es divideix la diòcesi de Barcelona i es forma la d'Ègara—, fins al segle VIII, després de la invasió islàmica i la no recuperació de la diòcesi amb Carlemany. Una data important és el 614, amb la celebració del concili d'Ègara presidit pel bisbe de Tarragona, Eusebi.

El conjunt episcopal està format per un pati central, de caràcter funerari, al que s'obren la catedral de Santa Maria, l'edifici també funerari de Sant Miquel i l'església parroquial de Sant Pere. La historiografia defineix dues línies de cronologia: època visigoda i època preromànica. L'arqueologia, realitzada de manera sistemàtica a partir de l'execució del pla director iniciat el 1995, i la recent musealització, finalitzada el 2009, defineix un primer moment preepiscopal, amb una cronologia entre mitjan segle IV i l'any 385, amb una basílica d'una sola nau, Santa Maria. En una segona etapa es construeix damunt d'ella la nau d'una segona església, de la que es conserva el paviment de mosaic (avui a l'exterior, en front del temple actual) i un primer baptisteri a l'est del temple, que la arqueologia situa entre l'any 385 i 420-430. A partir de l'any 450 es construeix la primera catedral, d'una sola nau, i un baptisteri amb piscina de planta octogonal situat a l'oest de l'església. En el segle VI el temple s'amplia i es construeix l'església de tres naus, mantenint el mateix baptisteri anterior, als peus de la nau central. És el moment en què es construeix l'edifici martiriol de Sant Miquel, de planta central i creu grega amb cúpula central, i l'església de Sant Pere, de tres naus, amb la capçalera formada pel transsepte i la *cella trichora*, l'absis trilobulat. L'absis central de l'església de

Santa Maria es transformarà poc després amb una capçalera, rectangular a l'exterior i d'arc de ferradura a l'interior. El conjunt serà reformat a partir del segle XI (Garcia; Moro; Tuset, 2009; Ferran, 2009). Hem situat el conjunt de Terrassa en aquest treball, ja que ha estat objecte de debat —i encara ho és— en la historiografia a causa de la seva datació cronològica, que molts historiadors situen en època carolíngia, però que finalitzat el pla director ens porta cap a les cronologies que exposem aquí. En tot cas, indica aquesta continuïtat cap al romànic en l'arquitectura que volem demostrar aquí.

Fora dels grans conjunts de l'arquitectura del segle X, són moltes les petites esglésies que s'estenen per la Catalunya Vella en el segle IX, i majoritàriament en el segle X (Junyent 1963a; Junyent, 1983; Barral, 1981; Palol; Lorés, 1999). Només farem un breu repàs atenent fonamentalment a les seves variants tipològiques. Aquestes petites esglésies presenten una rica varietat pel que fa a la planta i alçat; moltes d'elles seran modificades en època romànica i d'altres seguiran en ús amb la seva construcció del segle X.

L'església de Santa Cristina d'Aro té el seu origen en l'emplaçament d'una vila del baix Imperi, amb un mausoleu o *cella memoriae* precedida d'una cambra d'accés. Té una cronologia del segle IV o inicis del V. La ampliació poc després de l'aula de l'edifici, conservant la capçalera, constituirà la primera església. En època preromànica, en el segle IX, es construeix una nova capçalera rectangular i s'unifiquen els espais de l'aula (Nolla; Palai; Aicart, 2008).

Entre les esglésies de tres naus i transsepte destaca Bellcaire d'Empordà, amb capçalera refeta en època romànica, al segle XI, igual que les naus, de canó la central i de quart de cercle les laterals. El transsepte, però, conserva la volta original lleugerament de ferradura. Primer podem parlar d'una *cella memoriae* dedicada a un personatge important de finals del segle V o inicis del VI; posteriorment, entre els segles VII i VIII, s'afegeix en aquesta aula un absis rectangular i es converteix en església, a la qual s'afegirà posteriorment un creuer. Ja en època preromànica, en el segle IX, apareix una església de tres naus, la nau central coberta amb volta de canó i les dues laterals, amb quart de volta; s'hi inclou el transsepte dins de les naus. Es construeix una absidiola de planta semicircular en el costat nord de l'absis rectangular. En el segle XI, es construeix un nou absis semicircular que engloba els anteriors (Nolla; Palai; Aicart, 2008).

També de tres naus és Santa Maria de la Tossa de Montbui, que Eduard Junyent (1983) fixa pels volts de 987, per bé que es reconstruí gairebé per complet a l'entorn de 1032. També té el seu origen al segle X Santa Cecília de Montserrat, consagrada el 956, de tres naus. Sant Pere de Serrateix és també de tres naus, acabada amb una capçalera rectangular tripartida, de la qual només resten els fonaments i els arcs triomfals de ferradura; la coberta era de volta, sostinguda sobre arcades, damunt de pilars que separaven les naus.

Santa Elena de Rodes, al costat del monestir, presentava una estructura d'una nau amb transsepte i absis trapezoïdal del segle X; convertida després en una església de tres naus, conserva en el parament fragments amb *opus reticulatum*. La tipologia més freqüent a les

esglésies del segle X conservades és la d'una sola nau amb absis trapezoïdal. Així és Sant Julià de Boada, amb un arc triomfal de ferradura, ultrapassat un terç del radi, cobert amb volta de canó a les dues parts de la nau, i volta de ferradura en el santuari. Una planta similar té Sant Pere del Brunet, Sant Cristòfol de Cabrils, Sant Esteve de Canapost i Sant Quirze d'Omells, a Llers. De finals del segle X i de la mateixa tipologia és Santa Coloma d'Andorra, i també Sant Miquel d'Olièrdola. Ja en el pas al segle XI, i d'una nau amb absis trapezoïdal, és Sant Martí de Fenollar.

Nau rectangular amb un absis de planta de ferradura la trobem a Sant Genís de Vilarobau, del municipi de Ventalló, i Sant Eudald de Sorba al Berguedà. Un tipus poc freqüent al segle X, per bé que de cronologia dubtosa, és l'església de Sant Martí de Forndelvidre, dins el terme de la Jonquera, en el Mas del mateix nom; té l'estructura d'una nau amb absis trilobulat.

Sant Miquel de Grevalosa, dins el terme de Castellfollit del Boix, actualment en ruïnes, presentava una estructura d'una nau, però amb capçalera rectangular tripartita.

Santa Maria del Marquet o de Matadars, dins del municipi del Pont de Vilomara, va ser construïda possiblement sobre les restes d'una antiga vil·la romana. Se'n conserva la capçalera preromànica, adossada a una nau romànica; aquella està formada per una planta de creu amb tres santuaris trapezoïdals que comuniquen per arcs de ferradura a un espai central situat davant la nau.

Sant Vicenç d'Obiols, dins el municipi d'Avià, és d'una sola nau, amb transsepte sobresortint i absis rectangular; els dos extrems del transsepte i l'absis comuniquen amb la nau per mitjà d'arcs de ferradura que descansen sobre columnes, amb bases de tipus califal. Del darrer terç del segle X, l'església d'Obiols va ser reformada en la coberta al segle XIII.

L'església de Sant Genís de Fontanes conserva part de la base de la construcció preromànica, de 981, quan l'emperador Lotari li confirmà els seus privilegis; va ser refeta per complet en època romànica. És el mateix cas que Sant Andreu de Sureda. En ambdues esglésies, el creuer té els braços molt sobresortits i són del mateix tipus que trobem a Sant Miquel de Cuixà, a la segona meitat del segle X.

Sant Miquel de Sornià, de finals del segle X, era en principi d'una nau amb un santuari rectangular, però poc després s'hi afegí una nau paral·lela amb un absis de ferradura; segons Eduard Junyent (1983), per influència de Cuixà, de qui depenia com consta en la documentació del 985 i 1011.

L'església de Sant Quirze de Pedret, originàriament d'una nau i capçalera trapezoïdal a finals del segle IX, va ser ampliada cap a mitjan segle X amb dues altres naus, laterals, acabades amb sengles absis de planta de ferradura. A la nau lateral sud s'obrí una porta, de manera que funcionà com un atri. L'absis central era cobert amb volta de canó i els laterals, amb volta de

quart de cercle. A més de les pintures romàniques que decoraven la capçalera, l'any 1939 es descobriren a la nau central fragments de pintura que se situen cronològicament al segle X.

Finalment, en aquest breu repàs citarem els cossos baixos dels campanars de Coll de Nargó i de Sant Mateu de Bages, per bé que la resta de les construccions són romàniques.

Hem vist, al llarg d'aquest recorregut, el gran moment constructiu del segle X a Catalunya. Hem vist una continuïtat en l'arquitectura des del món preromànic al romànic. Hem vist com fórmules de la tradició arquitectònica europea entren per mitjà dels edificis construïts a Catalunya al segle X i principis del segle XI. Hem vist com aquesta continuïtat entra en el període romànic en paral·lel amb l'arquitectura d'influència llombarda vinguda del nord d'Itàlia.

Serà en la tercera dècada del segle XI quan trobem les primeres construccions del romànic llombard a Catalunya; recordem Sant Julià de Coaner, consagrada l'any 1024; Sant Vicenç de Cardona, consagrada el 1040, i Sant Jaume de Frontanyà, de 1066, que constitueixen alguns dels exemples més clars de l'anomenat primer romànic per Puig i Cadafalch. A Catalunya, el romànic llombard que Puig i Cadafalch defineix com a primer romànic (1928, 1930) difondrà unes tipologies determinades, i els avenços tecnològics en la talla de la pedra que es donen al segle XI també, però no cal confondre aquest com l'únic romànic a Catalunya, ja que aquesta tradició constructiva que hem definit des del segle X perdurà al llarg del segle següent, dins els paràmetres del que la historiografia ha definit com a art romànic (Puig; Falguera; Goday, 1909-1918).

BIBLIOGRAFIA

- Abadal, R. d' (1969-1970). *Dels visigots als catalans*. Vol. I. Barcelona: Edicions 62. 2 v.
- Adell, J.A.; Riu, E. (1998). «Sant Pere de Rodes». A: A. Pladevall. *Catalunya romànica*. Vol. 27. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 148-156.
- Badia I Homs, J. (1977-1981). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona. 3v.
- Bango, I. (1974). «Arquitectura de la décima centuria: ¿re población o mozárabe?». *Goya*, núm. 122, p. 68-75.
- (1979). «El neovisigotismo artístico de los siglos IX i X: la restauración de ciudades y templos». *Revista de ideas estéticas*, núm. 37, p. 319-338.
- (1985). «L' "Ordo Gotorum" et sa survivance dans l'Espagne du Haut Mogen Age». *Revue de l'Art*, núm. 70, p. 9-20.
- (1988). «La part oriental dels temples de l'abat-bisbe Oliba». *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. VII, p. 23-24, 51-66.
- (1991). *Arte mozárabe*. Madrid: Historia 16.
- (1997). «La vieja liturgia hispana y la interpretación funcional del templo prerrománico». A: J. I. de la Iglesia (coord.). *VII Semana de Estudios Medievales: Nájera, 29 de julio al 2 de agosto de 1996*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, p. 61-120.
- Barral, X. (1981). *L'art pre-romànic a Catalunya, segles IX-X*. Barcelona: Edicions 62.
- Beer, R. (1908). «Die Handschriften des klostere Santa Maria de Ripoll». Viena. [Traducció catalana a *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. V, 1909-1910. Barcelona, p. 230-277]
- Beltrán de Heredia, J. (2001). *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Institut de Cultura: Museu d'Història de la Ciutat.
- (2010). «Barcino, de Colonia Augustea a sede regia en época visigoda». A: *Arqueología, patrimonio y desarrollo urbano*. Girona: Universitat de Girona, p. 31 i s.
- Bonnassie, P. (1979). *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*. Barcelona: Edicions 62. 2 v.
- Bonnet, Ch.; Beltrán de Heredia, J. (1999). «El conjunt episcopal de Barcelona». A: Pere de Palol (dir.). *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV al X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 179-183.
- (2000). «Arqueología y arquitectura de los siglos VI y VII en Barcelona. El grupo episcopal». A: *Actas del 4 y 5 Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares. (Acta Antiqua Complutensia; 5), p. 155 i s.
- Caballero, L. (1980). *La iglesia y el monasterio visigodo de Santa María de Melque (Toledo): Arquitectura y arqueología*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Camón, J. (1963). «Arquitectura española del siglo X: mozárabe y de la repoblación». *Goya*, núm. 52, p. 206-219.

- Carbonell, E. (1987). «La *razzia* d'Almansur a Catalunya l'any 985. Afectà l'arquitectura de finals del segle X?». A: M. Brau; O. Poisson (ed.). *Études Roussillonnaises offertes a Pierre Ponsich*. Perpinyà: Le Publicateur, p. 279-283.
- (1991). «Algunes reflexions sobre l'arquitectura a Catalunya a l'entorn de l'any 1000». A: Xavier Barral (dir.). *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 387-392.
- (1994). «Algunes reflexions sobre l'arquitectura a Catalunya a l'entorn de l'any mil». A: E. Carbonell (dir.). *Simposi internacional d'arquitectura a Catalunya. Segles IX, X i la primera meitat de l'XI*. Girona: Universitat de Girona, p. 121-129.
- (1999). «L'arquitectura religiosa a la Catalunya del segle IX al X». A: *Catalunya a l'època carolingia: art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Diputació de Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 207- 215.
- (2001). «L'art de l'an 1000 en Catalogne». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 32, p. 65-72.
- De Bernardi, E. (1976). «Cripte presbiteriale romane e cripte carolingie». A: *Roma e l'età carolingia*. Roma: Istituto nazionale di archeologia e storia dell'arte.
- Dodds, J.D. (1999). «Entre Roma i el romànic: el mite d'Occident». A: *Catalunya a l'època carolingia: art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Diputació de Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 147.
- Durliat, M. (1958). *Roussillon roman*. La Pierre-qui-Vire: Zodiaque.
- (1972). «Problemes posés par l'histoire de l'architecture religieuse a Catalogne dans la premiere moitié du XI siècle». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 3, p. 43-50.
- Epalza, M. de (1991). "Descabdellament polític i militar dels musulmans a terres catalanes (segles VIII-XI)". *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona], vol. 23-24: *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII - XI)*, p. 52 i s.
- Fernández Arenas, J. (1972). *Arquitectura mozárabe*. Barcelona: Ediciones Polígrafa.
- Ferran, D. (2009). *Ecclesiae Egarenses. Les esglésies de Sant Pere de Terrassa*. Terrassa: Caixa Terrassa; Barcelona: Lunewerg.
- Fontaine, J. (1977). *L'art préroman hispanique II: L'art mozarabe*. St. Léger Vauban. [Ed. castellana: *El Mozárabe*. Madrid, 1978]
- García, G.; Moro, A.; Tuset, F. (2009). *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Godoy, C. (1995). *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Gómez-Moreno, M. (1919). *Iglesias mozárabes*. Madrid. [Reimpr. 1975]
- (1951). «Arte mozárabe». A: *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*. Vol. 3. Madrid: Editorial Plus Ultra.
- Gros, M.S. (1988). «La litúrgia catalana als segles X i XI: una panoràmica general». *L'Avenç*, núm. 121, p. 34-38.

L'ARQUITECTURA RELIGIOSA A CATALUNYA A L'ENTORN DE L'ANY 1000

- Heitz, C. (1977). «Cryptes préromanes». *Centre des recherches sur l'Antiquité tardive et le Haut Moyen Âge*. Paris X-Nanterre. (Cahiers; 11)
- (1981). «Éléments carolingiens dans l'architecture méditerranéenne». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 12.
- Junyent, E. (1963a). «L'arquitectura religiosa en la Catalunya carolíngia». Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. [Discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona]
- (1963b). «La biblioteca de la canònica de Vich en los siglos X-XII». A: *Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*. Vol. XXI. Munic: Aschendorff, p. 136-145.
- (1983). *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Barcelona: Curial: Abadía de Montserrat.
- Lorés, I. (1999a). «L'arquitectura abans del romànic». A: Pere de Palol (dir.). *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV al X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 409-414.
- (1999b). «L'arquitectura monàstica preromànica i les seves relacions amb Europa: Sant Miquel de Cuixà». A: Pere de Palol (dir.). *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV al X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 414-416.
- (2002). *El monestir de Sant Pere de Rodes*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Magni, M.C. (1979). «Cryptes du Haut Moyen Âge en Italie». *Cahiers Archéologiques*, núm. 28, p. 41-85.
- Mataró, M.; Riu, E. (1994). «Le monastère de Sant Pere de Rodes (Catalogne) des origines au XIe siècle». *Bulletin. Association pour l'Antiquité Tardive*, núm. 3, p. 80-85.
- Mazzotti, M. (1957). «Cripte ravennati». *Felix Ravenna*. [Ravenna], núm. 74.
- Moner, J.; Riera, J. (1991). «Sant Esteve de Banyoles». A: A. Pladevall. *Catalunya romànica*. Vol. V, p. 392 i s.
- Mundó, M. (1956). «El Commicus palimpsest Paris Lat. 2269, amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya». *Scripta et Documenta*. Montserrat.
- (1961). «Códices isidorianos de Ripoll». A: *Isidoriana*. León.
- (1971). «Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant la période pre-romane». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 2.
- Nolla, J.M.; Palaí, L.; Aicart, F. (2008). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona: Ajuntament de Santa Cristina d'Aro: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.
- Nolla, J.M. [et al.] (2009). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució històricourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona: Universitat de Girona.
- Ollich, I. (1999). «La ciutat a l'època carolíngia». A: *Catalunya a l'època carolíngia: art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Diputació de Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 89 i s.
- Palol, P. de. (1956). «Essencia del arte hispánico de época visigoda». A: *Settimane di Studio, III*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, p. 65-126.
- (1968). *Arte hispánico de la época visigoda*. Barcelona: Polígrafa.

- Palol, P. de; Lorés, I. (1999). «L'arquitectura abans del romànic». A: Pere de Palol (dir.). *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV al X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 409-414.
- Ponsich, P. (1971). «L'architecture pré-romane de Saint-Michel-de-Cuxa et sa véritable signification». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 2, p. 17-27.
- Puertas Tricas, R. (1975). *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*. Testimonios literarios. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- Puig, A. M. (1998). «El jaciment de Rhode a la fi de l'antiguitat tardana. Els contextos del segle VII dC. a la ciutatella de Roses (Alt Empordà)». *Pyrenae*, núm. 29, p. 171-192.
- Puig i Cadafalch, J. (1928). *Le premier art roman*. Paris: H. Laurens.
- (1930). *La geografia i els orígens del primer art romànic*. Barcelona: Institució Patxot.
- (1961). *L'Art wisigothique et ses survivances: recherches sur les origines et le développement de l'art en France et en Espagne du IV au XII siècle*. Paris: F. de Nobele.
- Puig i Cadafalch, J.; Falguera, A.; Goday, J. (1909-1918). *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Riu, E. (1996). «L'estudi arqueològic i la restauració de Sant Pere de Rodes». *Revista de Catalunya*, núm. 111, p. 56-90.
- Salrach, J.M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya, segles VIII-IX*. Barcelona: Edicions 62.
- (1987). *El procés de feudalització (segles III-XII)*. A: P. Vilar (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, p. 10, 147 i s.
- Schlunk, H. (1971). «Sao Gioao de Nazaré». A: *Actas do II Congresso Nacional de Arqueologia*. Vol. II. Coimbra: Ministerio da Educaçao Nacional.
- Vergés, M.; Vinyoles, T. (1992). «Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona». A: A. Pladevall (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. XX. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 155-157.
- Zimmermann, M. (1992). «Conscience gothique et affirmation nationale dans la genèse de la Catalogne (IX-XI siècles)». A: J. Fontaine; Ch. Pellistrandi (dir.). *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique: Colloque International du CNRS tenue à la Fondation Singer-Polignac (Paris, 14-16 Mai 1990)*. Madrid: Casa de Velázquez. (Rencontres de la Casa de Velázquez; 35), p. 51-67.